

УДК 002.2:316.77

В. А. МАРКОВА

АПАРАТ КНИГИ ЯК ЗАСІБ ПОЛІПШЕННЯ ЇЇ КОМУНІКАТИВНИХ МОЖЛИВОСТЕЙ: ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТ

Аналізується історія формування апарату книги як засобу поліпшення її комунікативних можливостей.

Ключові слова: книга, апарат книги, комунікативні можливості.

Анализируется история формирования аппарата книги как средства усовершенствования ее коммуникативных возможностей.

Ключевые слова: книга, аппарат книги, коммуникативные возможности.

In the article a history of forming of book's apparatus as a means of enhancing its communicative possibilities is analyzed.

Key words: book, book's apparatus, communicative possibilities.

Дослідження книги як соціально-комунікативного феномену передбачає виділення комунікативної структури, що є основою книжкової комунікації. Усі спроби побудови такої структури передбачають, що її основою є елементарна комунікативна структура, в якій обов'язкові елементи — комунікант (відправник, передавач), повідомлення (об'єкт, що передається) та реципієнт (адресат, приймач). Комунікант кодує інформацію, а адресат її декодує, причому в процесі передачі можливі шуми і перешкоди, які заважатимуть розкодуванню. Саме такою схемою оперує теорія інформації. Як виправдання редукування складних комунікативних феноменів до елементарної схеми, У. Еко зазначав, що «... тільки коли нам вдасться це зробити, коли ми зможемо виділити комунікативну структуру, що є основою і складніших випадків комунікації, тільки в такому разі ми розглядатимемо будь-яке явище культури з позиції комунікації» [14, с. 35].

Традиційно при розгляді книжкової комунікації зазначену структуру доповнюють комунікативними посередниками (видавництва, бібліотеки, книжкові магазини та ін.), а книгу розглядають як канал, через який повідомлення потрапляє від автора до читача. Така структура є надто спрощеною, за допомогою якої неможливо отримати повного уявлення щодо комунікативної природи книги, оскільки вона передбачає комунікацію як між-суб'єктну взаємодію, в якій книзі відводиться роль засобу. Така точка зору є правомірною, але обмеженою. Повною мірою соціально-комунікативну природу книги можна дослідити лише в тому разі, коли розглядати її як повноправний суб'єкт комунікації.

Уперше книгу як суб'єкт комунікації розглянув М. М. Куфаєв [7]. Комунікативну природу книги характеризує вчений як складний діалектичний

процес взаємовідносин індивідуального та соціального, який триває в трьох стадіях: «стадії автора», «стадії читача» та «стадії книгоробної майстерності» (перелік не хронологічний, а схематичний). М. М. Куфаєв довів, що, завдяки матеріальній формі, яка уможлиблює збереження і передачу авторської думки в просторі та часі, книга є водночас і продуктом світової культури, і її фактором. Що ж перетворює книгу на повноцінного суб'єкта комунікації? Відповідь на це запитання можна отримати, якщо розглянути тривалу еволюцію книги, в процесі якої вона набувала тих елементів, які збільшували її комунікативні можливості, починаючи від форми, формату, структури та закінчуючи художнім оформленням. Значну роль у вдосконаленні книги як засобу комунікації відіграв процес формування апарату книги. Апарат видання в книгознавстві визначається як додатковий до основного тексту видання довідково-допоміжний і науково-довідковий матеріал, що полегшує глибше розуміння її змісту завдяки новій інформації [1, с. 39]. Залежно від типу видання, виду літератури, до якого належить твір, а також цільового та читачького призначення видання набір складових апарату видання може змінюватися. В умовах переходу від панування книжкової комунікації до електронної це питання — особливо актуальне, адже в електронному середовищі важливим є збереження кращих традицій книжкової комунікації, сформованих упродовж століть.

Сучасним підходам до формування апарату книги присвячені праці Є. М. Альохіної, О. В. Западова, О. Е. Мільчина, М. Тимошика, Е. Л. Призента, Є. О. Динерштейна. Історичний екскурс щодо певних періодів подається в працях А. І. Кисельової, Б. Мецгер, М. Паркса, П. Зенгера, Е. Графтона. Але праці, в яких досліджувався б процес формування апарату книги як її комунікативного засобу, відсутні.

Мета статті — зробити історико-культурний огляд процесу формування апарату книги як засобу поліпшення її комунікативних можливостей.

Формування, говорячи сучасною мовою, апарату видання розпочалося ще в добу Античності, але повною мірою реалізоване в добу Середньовіччя в межах релігійної комунікації. Більшість елементів, що використовуються нині в книжкових виданнях, беруть свій початок саме в Середньовіччі.

«Інтенсивне», діалогічне, вдумливе, самозаглиблене читання Святого Письма потребувало ще більшої фрагментації, ніж лише зміна форми книги із сувою на кодекс. Адже континуальності сувою, яка пропонувала читачеві панораму тексту (тобто можливість бачити не лише ту колонку, що читається зараз, а й декілька наступних), протистоїть дискретність кодексу, що перетворює читання на фрагментарне, обмежене однією сторінкою. Але цим фрагментація не обмежилася, необхідна була детальніша фрагментація, яку забезпечило структурування твору. Завдяки поділу на глави можна було краще збагнути зміст уривка, легше віднайти необхідний фрагмент. Щодо грецьких новозавітних рукописів, то найдавнішою відомою системою поділу тексту на глави є система, представлена на полях Ватиканського кодексу (IV ст.). Відомі й інші, пізніші поділи. Більшість поділів здійснено з урахуванням змістової складової тексту, але існувала й практика поділу, основою якої був символічний принцип. Так, у другій половині VI ст.

Андрій, архієпископ Кесарії Каппадокійської, поділив текст Апокаліпсису на 24 частини за кількістю старців, що воссідують навколо трону Божого (Одкр. 4, 4), а кожну главу — ще на три частини з огляду на тричастинну природу кожного старця, без урахування внутрішнього, дискурсивного членування тексту. У подальшому кожна з глав у грецьких новозавітних рукописах (починаючи з V ст.) супроводжувалася заголовком на полях рукопису і являв собою короткий зміст глави. Усі заголовки однієї й тієї ж книги часто розміщувалися як послідовний перелік на початку книги, тобто представляли собою зміст тексту. Пошук же того чи іншого фрагмента значно полегшувався завдяки системі Євсевія Кесарійського, яка набула значного поширення не лише в грецьких, а й у латинських, сирійських, коптських, готських, вірменських та інших перекладах Нового Завіту. Система передбачала поділ кожного Євангелія на фрагменти, обсяг яких залежав від наявності паралельних місць до них в інших Євангеліях. Кожний з розділів нумерувався (в Матвія їх 355, у Марка — 233, у Луки — 342, в Іоанна — 232). Потім він звів усі можливі комбінації паралельних місць у десять таблиць. Далі на полях рукописів поряд з номером глави зазначався і номер таблиці, в якій можна знайти означений фрагмент із зазначеним паралельним місцем з інших Євангелій. Деякі сучасні видання Грецького Нового Завіту також відтворюють таблиці Євсевія, що є підтвердженням їх комунікативної значущості [9, с. 19–33].

Західні дослідники велику увагу приділяють ще одній «революційній» події, яка, на їх думку, спричинила значні комунікативні зрушення. Це поступовий перехід від читання вголос до читання про себе. Вище вже зазначалося, що така практика була притаманна культурі Античності як культурі з розвинутою риторичною традицією, вона цілком та повністю співвідносилася з її світовідчуттям, і дуже не скоро зникла навіть при її занепаді. Необхідно тут згадати Августина, який описує звичку свого вчителя Амвросія Медіоланського читати про себе, як щось незвичайне. Але вже з VI ст. читання про себе набуває поширення в середовищі монахів. Так, Ісидор Севільський вважав, що саме читання про себе дозволяє краще розуміти текст, оскільки потребує менше фізичних зусиль і надає можливість думати про прочитане та зберігати його в пам'яті [11, с. 124–125]. Цьому сприяє і те, що вже з VII ст. починає поширюватися практика відокремлення слів одне від одного пропусками, що було нехарактерним для попередніх часів. Письмо одним словом ніяк не заважало сприйняттю змісту на слух. Зовсім інша справа — візуальне сприйняття, адже при ньому розуміння смислу проходить поза аудіальною сферою. Відбувається яскраво виражена інтенсифікація зорового сприйняття, а тому поступово осягається роль різних знаків пунктуації в передачі смислу. Такі знаки все частіше трапляються в рукописах з кінця X ст. Гуго Сент-Вікторський у своїй «Граматиці» наводить великий список знаків пунктуації, які повинні використовувати писці; він же першим із середньовічних граматиків увів для обов'язкового використання переписувачами знак виноски [4, с. 161–166], те, без чого ми нині не можемо уявити книгу в межах наукової комунікації.

Необхідно зазначити, що посилення дискретності книжкового простору, виникнення системи посилань та подальше посилення візуального елементу в становленні книжкової комунікації є взаємозумовленими процесами. Поширення книжкової комунікації послаблює пам'ять, яка є надто розвинутою в людини усної культури. Але відтепер запам'ятовувати великі обсяги тексту більше немає необхідності; його фрагментація та установалення взаємозв'язку між окремими фрагментами через систему посилань створюють сприятливий комунікативний простір завдяки наявності відповідних візуальних елементів. «Усе зростаючий обсяг матеріалів, що підлягав обробці й опануванню, здійснював тиск, роблячи неминучим перехід до візуальних схем і способів організації» [8, с. 203]. Схоластична модель письма ще більшою мірою, ніж попередня епоха, потребувала розвитку фрагментації тексту та використання перехресних посилань. Поділ на глави поступово поширився на всі види текстів. Такий підхід до тексту дозволив видатному німецькому мистецтвознавцеві Е. Панофському провести паралелі між схоластикою і готичним мистецтвом, для якого також характерним був великий ступінь систематизації. «Чи читаємо ми трактат з медицини, довідник з класичної міфології (такий, наприклад, як *Fulgentis Metaforalis* Райдвола), листівку політичної пропаганди, звеличування правителя або біографію Овідія, ми скрізь знаходимо одержимість систематикою ділення і поділення...» [10, с. 66].

А. І. Кисельова зазначає, що до XIV ст. склалася ієрархічна система елементів (рубрик, заголовків, ініціалів), що сприяли кращому сприйняттю змісту книги, хоча й прийоми з вироблення принципів логічної структури в рукописній книзі ще не були уніфіковані. Так, нечасто трапляється пагінація та фоліація, здебільшого ж — сигнатура, оскільки вона виконує службову функцію — зберегти правильну послідовність зошитів і допомогти палітурнику в роботі. У рукописах XIV ст. і в більшості рукописів XV ст. ще не було абзаців, але для відокремлення однієї думки від іншої вже використовувалися кольорові фігурні рубрики. Заголовні букви також виділялися кольором. Таким чином, текст рукопису поділявся на книги, глави, які, у свою чергу, мали ще дрібніший розподіл. Кожний із структурних елементів тексту виділявся: кольором і/чи фігурою. Причому до часу винаходу книгодрукування рукописна книга вже являла собою композиційно вивірену структуру, яка дотримувалася головного принципу в побудові текстової конструкції — послідовності [5, с. 50–62].

Орієнтації в книзі сприяє також система покажчиків (предметний, іменний, покажчик географічних назв тощо). Уперше вони застосовуються в схоластичній книзі, і це цілком природно, адже саме в схоластичній традиції набула поширення модель читача-користувача, який використовує книгу, насамперед, як робочий інструмент. Така модель передбачає фрагментарне читання, звернення до книги за довідкою з того чи іншого приводу, що можливе лише за умов існування «ключів» до тексту. Саме такими «ключами» й стали покажчики. У друкованій же книзі вони набули свого подальшого розвитку.

Р. Шартъє підкреслював: «Автори не пишуть книг: ні, вони пишуть тексти, а інші люди перетворюють їх у рукописні, гравіровані, друковані об'єкти», а тому «варіюючи суто формальні модальності презентації текстів, можна змінити і реєстр їх референції, і спосіб їх інтерпретації» [13, с. 132–133]. Цікавим прикладом усвідомлення своєї ролі в репрезентації змісту тексту, написаного автором, є практика виготовлення підносних екземплярів (тих, що призначалися королю та його близькому оточенню) французьким друкарем Антуаном Вераром, діяльність якого припадає на кінець XV — початок XVI ст. На мініатюрі, яка ілюструє процедуру піднесення книги королю, себе Антуан Верар зображає із закритою книгою, а автора книги — з відкритою. Слід зазначити, що в середньовічній книжковій мініатюрі зображення відкритої книги, зазвичай, використовується в релігійних зображеннях і символізує явлену читачеві істину Слова Божого. Зображення ж автора з відкритою книгою свідчить про те, що автор є відповідальним за зміст книги, який він розгортає перед читачем. Лібарій же несе відповідальність за те, яким чином цей текст матеріально втілений. Зона відповідальності лібарія — колофон, титульний аркуш, посвячення, звернення до читача, художнє оформлення. І символізує це закрита книга в руках лібарія [12]. Така наочність у розподілі компетенції між автором та друкарем є радше винятком, але поступово вона стало нормою, що визначалася законами ринку. Друкар як ніхто інший повинен бути компетентним щодо впливу матеріальної форми на передачу змісту [3, с. 237–246].

І саме роль матеріальної форми книги в передачі смислу є ще одним приводом вважати її суб'єктом комунікації. Особливо важливу роль у зміні «реєстру референції» книги відіграє те, що називають науково-довідковою частиною апарату книги. До неї належать вступна стаття або передмова, коментарі, примітки. Їх функція — надавати додаткову інформацію з метою певного розуміння основного тексту. Вони, так би мовити, задають певні горизонти для читацької інтерпретації і впливають на те, яким чином сприйматиметься основний текст. У визначенні, яке наводиться в енциклопедії «Книга», використовується словосполучення «кращого», але таке оціночне судження відразу ж викликає запитання: «Для кого саме краще?». Історія «обминання» цензурних перепон багата на приклади видання «сумнівних» з ідеологічних причин текстів з критичними передмовами та коментарями. І навпаки — в радянські часи коментаторська діяльність серед професіоналів сприймалася як зона певної «свободи», тому що коментар як маргінальна частина видання, з одного боку, та адресований здебільшого науковцям, тобто обмеженій читацькій категорії — з іншого, не потрапляв під пильний нагляд цензури [6]. Важливість інтерпретативної функції науково-довідкового апарату книги усвідомлювалася ще на світанку християнства, адже спочатку саме в новозавітних рукописах вони набули найбільшого поширення, хоча перші зразки коментарів трапляються в працях олександрійських філологів (III–II ст. до н.е.). Як грецькі, так і латинські новозавітні рукописи містять перед основним текстом передмови або пролози, в яких повідомляється про автора книги, її зміст, обставини напи-

сання. Окрім того, там могли бути життєописання кожного євангеліста або інші відомості, що стосуються євангельських подій. Також новозавітні рукописи містили глоси (короткі пояснення до складних слів або фраз, написаних, зазвичай, на полях), схолії (замітки тумачного типу, що робилися з дидактичною метою), коментарі (послідовні схолії, що утворюють єдине ціле), ономастикони (лексикографічні допоміжні засоби, що пояснюють значення та походження власних імен) [9, с. 23–25]. У подальшому всі зазначені різновиди стали називати коментарями. Практика коментування була поширенішою тією чи іншою мірою в межах усєї книжкової комунікації, незалежно від змісту, але більшою мірою стала ознакою саме наукової комунікації.

Сам процес коментування для середньовічного вченого, котрий схилявся над Святим Письмом, а потім для вченого-гуманіста, який прагнув очистити античну спадщину від коментарів попередників, а натомість помережував рукопис власноручними записами, являв собою унаочнення справжніх діалогічних відносин з книгою. Е. Графтон зазначав, що гуманісти мали звичку записувати свої думки щодо достоїнств твору безпосередньо в книгу: «Екземпляри Вергілія, Августина й інших авторів, що належали Петрарці, вкриті вишуканими каліграфічними примітками за процесом читання, а іноді в цих діалогах між текстом і маргіналіями брали участь декілька авторів» [3, с. 261]. Традиційно ж у рукописній книзі місцем розміщення коментарів була та ж сторінка, на якій подавався основний текст. Зв'язок основного тексту з коментарем здійснювався за допомогою системи буквено-цифрових посилань. Ця традиція започаткована ще в період створення античних сувоїв. У сучасній практиці коментар здебільшого публікується в кінці основного тексту, інколи — в кінці сторінки. У першому разі постійне звернення до коментаря ускладнює процес читання. І таке його розміщення часто приводить до того, що його зовсім ігнорують. А тому нині саме в легкодоступності коментаря вбачається комунікативна перевага електронної книги (замість гортання сторінок варто лише викликати текст коментаря натисненням клавіші).

Таким чином, осягнення ролі коментаря в підвищенні комунікативних властивостей книги перебуває між двома крайнощами. З одного боку, він є «перекладачем» реалій тих культур, що відділені від нас у часі й просторі, і тому, безумовно, створює сприятливі умови для розуміння. З іншого ж, через свою маргінальність, винесеність поза межі тексту він є затребуваним лише серед фахівців. Практика коментування передбачає, що коментар створюється для певного типу видання і має визначену читацьку адресу. У реальності ж не дуже просто однозначно визначити обсяг знань тієї чи іншої читацької категорії, а тому часто недоліком коментаря є надмірність відомостей або, навпаки, їх нестача. До того ж коментарі вирізняються за масштабами: до кожного слова, кожного уривка, твору, всього авторського корпусу. Виходом з такої ситуації може бути створення багатовимірного коментаря, який надавав би можливість змінювати в разі необхідності масштаб [2]. Але його реальне втілення можливе лише в електронній комунікації.

Коментаторська діяльність також породжує питання щодо її комунікативного статусу. Функціонування книжкової комунікації передбачає, що коментатор повинен допомогти донести до читача авторську інтенцію, але необхідно зважати на той факт, що коментатор у процесі своєї діяльності сам є читачем. Тобто кожний коментар несе на собі відбиток суб'єктивності його автора. Окрім того, коментаторська діяльність зумовлена ідеологічними та культурними вподобаннями певної епохи, і це також не може не відбиватися на ній. Показовим у зв'язку з цим є приклад з творчим надбанням М. В. Гоголя. Якщо в радянські часи релігійний контекст його творів повністю ігнорувався, то нині він, навпаки, посилено педалюється. Буття тексту в новому зміненому контексті приводить до того, що попередній контекст рекласифікується та відбувається підстановка нових значень. Мабуть, правильніше означити процес ідеального коментування гадамерівських висловом «злиття горизонтів», що означає таку інтерпретацію, яка наділяє текст смыслом, зважаючи на сучасний контекст.

Таким чином, автор коментаря стає справжнім співавтором, оскільки саме від його компетенції залежить, у якому вигляді текст предстане перед читачем. І тому не дивно, що серед знавців популярними стають видання з певними коментарями. І якщо коментаторська діяльність усвідомлюється як суто творча, така, що пов'язана зі своїми маленькими «відкриттями» та знахідками, ми маємо справу з вершинами коментаторського мистецтва.

Таким чином, апарат книги відіграє важливу роль у підвищенні її комунікативних можливостей, робить книгу справжнім суб'єктом комунікації, а поєднання принципів його організації з можливостями електронного середовища надасть змогу створити справжні електронні книги, що повною мірою мають право називатися саме книгами.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Аппарат издания // Книга: Энциклопедия.* — М., 1999. — С. 39.
2. *Гаспаров М. А. Ю. М. Лотман и проблемы комментирования / М. А. Гаспаров // Новое литературное обозрение.* — 2004. — № 66. — С. 71–72.
3. *Графтон Э. Глава 7. Гуманист за чтением / Э. Графтон // История чтения в Западном мире: от Античности до наших дней / Г. Кавалло, Р. Шартье.* — М., 2008. — С. 225–265.
4. *Зенгер П. Глава 5. Чтение в позднем Средневековье / П. Зенгер // История чтения в Западном мире: от Античности до наших дней / Г. Кавалло, Р. Шартье.* — М., 2008. — С. 161–189.
5. *Киселева Л. И. Западноевропейская книга XIV–XV вв. : Кодикологический и книговедческий аспекты / Л. И. Киселева.* — Л. : Наука, 1985. — 303 с.
6. *Комментарий: блеск и нищета жанра в современную эпоху // Новое литературное обозрение.* — 2004. — № 66. — С. 113–114.
7. *Куфаев М. Н. Проблемы философии книги. Книга в процессе общения / М. Н. Куфаев.* — М. : Наука, 2004. — 188 с.
8. *Маклюэн М. Галактика Гуттенберга: Становление человека печатающего / М. Маклюэн.* — М. : Академ. проект: Фонд «Мир», 2005. — 495 с.

9. Мецгер Б. М. Текстология Нового Завета: Рукописная традиция, возникновение искажений и реконструкция оригинала / Б. М. Мецгер. — М.: Библейско-Богословский институт Св. Апостола Андрея, 1996. — 325 с.
10. Панофский Э. Готическая архитектура и схоластика / Э. Панофский // Богословие в культуре средневековья. — К., 1992. — С. 49–78.
11. Паркс М. Глава 3. Читать, переписывать и толковать тексты: Монашеские практики раннего Средневековья / М. Паркс // История чтения в Западном мире: от Античности до наших дней / Г. Кавалло, Р. Шартве. — М., 2008. — С. 122–137.
12. Стаф И. К. Изображение книги и проблема авторства в издательской деятельности Антуана Верара / И. К. Стаф // Книга в культуре Возрождения. — М., 2002. — С. 212–216.
13. Шартве Р. Письменная культура и общество / Р. Шартве. — М.: Новое изд-во, 2006. — 270 с.
14. Эко У. Отсутствующая структура: Введение в семиологию. — СПб.: ТОО ТК «Петрополис», 1998. — 430 с.

Надійшла до редколегії 17.09.2009 р.

УДК 655.55

Т. Д. БУЛАХ

МОЖЛИВОСТІ ЗОВНІШНЬОЇ РЕКЛАМИ В ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ ВИДАВНИЧОЇ ПРОДУКЦІЇ ТА ПОСЛУГ

Розглядаються відмітні ознаки та головні характеристики зовнішньої реклами як засобу популяризації видавничої продукції. Наводяться правила створення та розміщення зовнішньої реклами.

Ключові слова: зовнішня реклама, носії зовнішньої реклами, розміщення зовнішньої реклами.

Рассматриваются отличительные признаки и главные характеристики наружной рекламы как средства популяризации издательской продукции. Перечисляются правила создания и размещения наружной рекламы.

Ключевые слова: наружная реклама, носители наружной рекламы, размещение наружной рекламы.

Here we can observe dissimilarities and main features of outdoor advertisement as the way of population of publishing commodity. There are some rules of creating and locating of outdoor advertisement.

Key words: an outdoor advertisement, carrier of outdoor advertisement, locating of outdoor advertisement.